

ТЕОРИЯ, ОБЪРНАТА НАОПАКИ (БЕЛЕЖКИ ЗА ПОСТСТРУКТУРАЛИЗМА*)

РИШАРД НИЧ

ОКЪСНЕЛИ РАЗСЪЖДЕНИЯ

В днешно време заниманията с теория на литературата не изглеждат кой знае колко важни и своевременни. Тези занимания като че ли не само престанаха да са модерни, но пред очите ни губят последните остатъци от научен престиж, а на всичко отгоре им се отрича познавателната стойност и по-широкото приложение. Изключение правят опитите да се запазят досегашните позиции на литературната теория и нейният собствен кръг от интереси.

Ето как ни обясняват положението все по-многобройните противници на теоретическите занимания:

„Теорията не е нищо друго, освен опит за бягство от практиката. Всъщност тя е наименование за различните начини, чрез които хората се стремят да се поставят извън практиката, за да я управляват отвън. Нашето твърдение е, че никой не би могъл да се постави извън практиката и че теоретиците трябва да положат максимум усилия, за да си свършат работата докрай.“¹

Създаването на вярна теория — твърдят други — не е възможно. Освен това, убеждават ни трети, създаването на теория не е наложително², а би могло да се каже, че е и нежелателно.³

В контекста на така многопосочните разсъждения същата тази теория на литературата, която през последните десетилетия безспорно спечели авторитет и позиции, благодарение признаването на литературознанието за самостоятелна дисциплина, сега трябва да бъде изоставена, да остъпи пред практиката и интерпретацията, пред историята на литературата, или, иначе казано — пред естетиката.

* Статията е преведена от сп. „ТЕКСТЫ ДРУГИЕ“, 1990, кн. 5—6

¹ S. Knapp, W. B. Michaels. A Reply to Our Critics, „Critical Inquiry“, vol. 9, N 4 (June 1983).

² S. Rosen, The Limits of Interpretation. — In: „Literature and the Question of Philosophy“. Baltimore, 1987.

³ S. H. Olsen. The End of Literary Theory, Cambridge, 1987.

Положението, в което се оказваме, е доста заплетено. Противниците на теорията насочват критиката си, както към традиционните научни концепции (най-вече структурализма), така и към по-съвременния вариант, който най-общо наричаме постструктурализъм. Именно постструктуралистите не само че се включват успешно в кампанията срещу досегашната теория, но и споделят голяма част от негативните схващания на антитеоретичите, тъй като засягат собствените им изследвания. И в двата случая предмет на дискусията и главен обект на спора си остава познавателният статус на теоретичния дискурс. Резултатите от дискусията имат значение най-вече поради факта, че ни дават възможност да се ориентираме в характера на методологическите дилеми и на теоретичния *impas*, в който са въвлечени до голяма степен съвременните изследвания.

Първата дилема произтича от необходимостта да се разбира теорията само в алтернативните рамки за избор на статуса ѝ: или като метаезик, или като автономен изказ. Както е известно, структурализмът категорично се изказва в полза на метаезиковия статус като затворена, обособена система, като метод и изследователски апарат от по-висше ниво, който се явява надстроен за литературния дискурс или за културата, която пък е освободена от своята предпоставеност спрямо дискурсивните недостатъци, присъщи на определящите характеристики на изследователския обект. Като вземем предвид казаното по-горе, на структурализма биха могли да му се присъдят необходимите атрибути за научност, обективност и самостоятелност на чертите, идентифицирани в предмета на промените, в контекста и субективността на ситуирания отвън наблюдател. Неутралност, която ни гарантира, че начинът на изследване не влияе върху резултатите и че валидността на тези резултати е универсална за дадената област, без оглед на време-пространството и на историко-културната обусловеност.

Постструктурализмът критикува целенасочено необоснованото разширяване на теорията до метаезик и я ситуира в рамките на изказното действие, приемайки я като вид дискурс, но ѝ отрича много важната връзка с по-широкия контекст (социален, исторически, културен), имплициран чрез изказното действие, а също и чрез традиционната функция на доставчик на обективна информация.

В този порядък на мисли теорията на литературата не би могла да си осигури независимо положение и да бъде узаконена рационално, нито да бъде огледана безкористно отвън, или от страна на интерпретационната практика (защото теорията на литературата зависи от заключенията на тази практика), а също така не би могла да бъде огледана откъм литературната практика, тъй като е въвлечена в процеси и взаимозависимости, които би трябвало да са предмет на анализи. Така че тя, теорията, не влияе стимулиращо, нито организиращо на интерпретацията, а що се отнася до литературата — не толкова я изследва, колкото я експлоатира, приемайки я за извор на примери и аналитични понятия.⁴

А като дискурс сред останалите дискурси на културата, теорията губи

⁴ S. Fish. *Consequences* — „Critical Inquiry“, vol. II. N 3 (March 1985); J. Culler. *Post-structuralist Criticism*. — „Style“, vol. 21. N 2 (1987); por. tez: E. Goodheart. *The Skeptic Disposition in Contemporary Criticism*, Princeton, 1984; V. B. Leitch. *American Literary Criticism from the Thirties to the Eighties*. New York, 1988; H. Markiewicz. *Rzut oka na najnowszą teorię badań literackich za granicą*. — In: „Literaturoznawstwo i jego sąsiedztwa”. Warszawa, 1989.

своите естествени, тесни връзки с матерната си област. Вместо това теорията заедно с другите разновидности на изказ създава сроден вид: социологически, историографски, културологичен и т. н., т. е. една отделна генеалогична единица, и това е именно теорията като вид дискурс.

Втората дилема възниква на фона на неоправдани познавателни очаквания и претенции, и, приемайки формата на дихотомия, като че ли ни подтиква да изберем едната от двете крайни позиции: фундаментализъм или познавателен скептицизъм.

Епистемологичният фундаментализъм със сигурност не е становище, споделяно от всички структуралисти, въпреки че според написаното от изтъкнатите му представители (Леви—Строс, Хомски, Барт, Годоров) можем да намерим формулировки, свидетелстващи за *expressis verbis* с подобна нагласа. Най-просто казано, тази позиция можем да сведем до един тип вяра — която се явява като предпоставка за съществуването — под повърхността на променливо манифестираните явления и процеси — на едно фундаментално ниво, което има прост, траен и синтезиран характер.

От друга страна, задача на науката е да ни изведе върху здрав фундамент или до съответстващото му рационално описание, което ще ни изясни цялостната съвкупност от явления в дадената област, и то по един общ и последователен начин, изразен в категориите на елементарния порядък, който се корени в основите на науката. Познавателните амбиции и оптимизъм на структурализма, особено в ранните му фази, не доведоха, както е известно, до разкриване на цялата истина за природата на литературната и културната действителност, а по-скоро поднесоха декларативност, априористични предпоставки и банални познавателни ефекти. Освен това доставиха на критиката определен вид аргументи, които я обезкуражиха и я накараха да загуби желание за усъвършенстване на метода и изправяне на грешките в него.

Познавателният скептицизъм на постструктурализма, който най-явно можем да забележим в дискусиата за теорията на интерпретацията, от току-що изложената гледна точка би бил един измамен, разочароващ фундаментализъм: и след като не може да се намери несъмнен критерий за истината, който наричаме „критерий за сигурността, че сме постигнали истината“, от това би следвало изобщо да се въздържа от разсъждения и от избора на оценка в категориите на истината.

Структурата на творбата например е не само начин за съществуването на текстовата действителност, но и повече или по-малко определящо средство за нейното изследване. Що се отнася до значението на текста, то по принцип е неопределено, тъй като не е обективно дадено. Това значение е независима самостоятелност, не можем да го определим вътре в затворената система, понеже зависи от контекста и е променливо и отворено. Ако в случая е невъзможно да се достигне до правдива интерпретация на текста, тъй като няма начин да се помогнем до неподлежащ на съмнение критерий, то, искаме или не, трябва да признаем, че между интерпретациите няма съществена разлика и да се примирим с последиците от такъв плурализъм.

Ето как при структурализма срещу догмата на научността е противопоставен догматичният скептицизъм на постструктурализма (по познатата формула на Coodheart), която ни вкарва в клопката на безкомпромисността и принудата да избираме алтернативно, при пълната неизползваемост на изводите му за предмета на изследването.

БЕЗ ДОГМА

Доктринерско-истеричният (както и да го преценяваме) стил на приведената дотук аргументация ни дава възможност да усетим атмосферата на една лишена от търпение досада, която лъха от текстовете на участващите в дискусиата, но също така ни помага да разберем мотивите им за по-омекотено или по-категорично настояване да се откажем от дотегливото усилие да практикуваме въпросната специалност. Тук обаче възниква законен въпрос: дали наистина, както твърдят някои теоретици, ние сме изправени пред необходимостта от избор — колкото опасен, толкова и безплоден — между теорията като суперструктура и теорията като специализиран изказ, между недоказуемата предпоставка и възприятието на едно хаотично разграничение. Дали в случая нямаме работа с нова категория на грешката — тази на абсолютизма, на дуализма и на признаване единствено на принципа „всичко или нищо“ (според различните опити за даване на определение), а може би просто това е „грешката на много крайната позиция“, която увеличава регистъра на вече класифицираните погрешни предпоставки и съждения в областта на историята и теорията на литературата.

„Французите имат Различието, немците имат Единството, а ние да се заловим за „Различното Единство“, съветва философът от немного старо време Бронислав Трентовски. Лексиката и стилът на нашия философ-оригинал звучат толкова съвременно, че не би следвало да изключваме възможността в неговото послание да се корени едно полезно внушение.

Говорим сериозно: като погледнем без предубеждения на действителния статус, който имат теоретичните разсъждения, откъдето и от каквото място да са огласявани, какъвто и да е реалният им познавателен обхват, ще забележим нещо неочаквано.

Деконструктивизмът със своята критика на бинарните опозиции и с неподправения интерес към „неразгадаемите“ понятия, както и с твърдението, че „няма нищо отвъд текста“ и че „не съществува текст сам в себе си“ (отправени еднакво както против редуционалистичните претенции на позитивизма, така и срещу претенциите на формализма), в областта на литературните изследвания заема медиативно-конфронтативна позиция спрямо егзо- и ергоцентричните методологически ориентации. Постмодернизмът, възприеман като критика на метатеоретическите правомощия и анализ на историческата обусловеност на дискурсите на културата, по същия начин печели „опосредствуван“ статус. Феминистичната критика без съмнение е нещо повече от израз на „женската“ субективност и няма амбицията да бъде метаезик на половата идентификация на какъвто и да е изказ. „Анализ на дискурса“ — самото определение сигнализира за посреднически статус. Новият историзъм пък отхвърля изкушенията на метатеорията и на „чистата“ наративност като една своеобразна риторика на културната историчност.

Приблизително по същия начин той се измъква от грешките, предизвикани от крайностите и познавателния статус на споменатите по-горе ориентации (с изключение на панисторическите претенции на деконструктивизма). Критиката на фундаментализма, заблудите за обективност, за неутралност и за универсалност в дадения случай не водят до скептицизъм, а по-скоро до възприемане на теорията за средния обхват, ограничена в своите обяснителни възможности до даден период (постмодернизма) и до нивото (анализ на дискурса като опосредствувано ниво между системата и сбора от

индивидуални изкази), а така също и до сферата на проявление (феминизъм, който се интересува не от субстанциалния субект и не чисто релативно, а социално, вътрешно диференцирано и омесено в противоречиви роли, интереси и отношения на властта), както и избор на цялата формация, на новия историзъм, който описва пространството между това, което се разбира от само себе си, и онова, което не е и за помисляне в рамките на дадена историко-културна формация.

Тъй че въпреки доктринерските декларации, апокалиптичната риторика, а често и разочароващата оскъдност или ексцентричност на познавателните резултати, теоретичният дискурс одобрява статус, който е различен от това, което публично се огласява (статусът на исторически и културно обусловен метаизказ), но много често го възприема в доста по-скромнен познавателен обхват, както и степенуваната ценност на получаваните резултати. По този начин обаче теоретичният дискурс пренебрегва, дори отрича основните предпоставки, на които споменатите по-горе дилеми дължат своята несъмнена логика. Дилемата за теорията като система (метаезик) и теорията като случка (изказ) можем да възприемем сериозно само при наличието на предпоставката за „очевидната“ неисторичност на нейния статус: така и системата, и спецификата се измъкват от историята.

Историчността пък, както ни припомня Ricoeur, е онова нещо, което не може да достигне до окончателна степен на разяснение, нито в границите на системата, нито в лоното на своеобразието и спецификата.⁵

Критиците, които говорят за бягството на теоретиците от практиката, имат известно право: не само защото теорията беше резултат — посредник на рационалния стремеж (в рамките на възприетия теоретичен модел) да се елиминират времето и историята от обхвата на собствената изследователска област. Дилемата на фундаментализма и скептицизма се основава на предпоставката за *съществуването на здрава основа* в скрития смисъл на нещата. Убеждение от такъв род със сигурност предполага и чувство за интелектуална стабилност, а пренебрегването му води до изявления за опасността от хаос, спрямо който сме безпомощни, защото нямаме скрита в пазвата си теория със здрава и добре споена основа. Но това, което се определя като безпорядък, често се оказва, както забелязва Бергсон, само липса на желание и очакван порядък. Ако повярваме на философите на науката и историците на знанието, не съществува научна необходимост (нито достатъчна основа) за приемане априори на идеята за здравата основа и съответстващото ѝ основно ниво на описание. Не по-малко вероятна изглежда хипотезата, която твърди, че процесът на укрепване е локален и дава траен ефект само в относителен смисъл: като взаимодействие на взаимно противоречиви сили, процеси и порядък, на които ни е трудно да посочим основното ниво, защото те възникват в себе си и взаимно се свързват, тъй че никое от тях няма право на предимство.⁶

⁵ P. Ricoeur. *Historycznosc a historia filozofii*. – In: „Drogi wspolczesnej filozofii“. W-wa, 1978, s. 262–263; Por. tez D. La carpa, *Criticism Today*. – In: „The Aims of Representation. Subject (text). History, New York, 1987; Poststructuralism and the Guestion of History, Ed. by D. Attridge. G. Bennington and R. Yonng, Cambridge, 1988.

⁶In: M. Arbib. M. B. Hesse. *The Construction of Reality*. Cambridge, 1986; T. Y. Reiss. *The Uncertainty of Analysis. Problems of Truth, Meaning, and Culture*, Ithaca, 1988: „Theory. Culture and Society“, vol. 5, № 2–3 (June 1988): Special Issue on Postmodernism.

Нека отбележим: в този си вариант теоретичният дискурс не може да бъде възведен до нивото на система, нито може да бъде огласен от вътрешността на една уникална неповторима изповед. Той си остава опрян върху своята културно-историческа обусловеност и като че ли това е признание, че теорията дължи познавателната си стойност на резултатите от изследванията си именно поради участието си в изследваната действителност.

ТЕОРИЯ, ОБЪРНАТА НАОПАКИ

Дотук се опитахме да покажем, че независимо от безплодността на много методологически спорове, всъщност се извършва важна промяна в самовъзприемането на теоретичния дискурс, що се отнася до битовия и познавателния му статус: в диапазона от възприемане на надисторическа позиция и откриване на порядъка, който се съдържа в основата, та до ситуиране на теоретичния дискурс в историята и отхвърляне на идеята за фундаменталната неизменност, достъпна на рационалното познание.

Нещата изглеждат така, сякаш под влияние на вътрешната и външна критика теорията започна да търси своя шанс в изявата на срамежливо укриваното досега знание за собствената си историчност, и, обръщайки наопаки нормативните особености на своя стремеж, прави опит да определи отново статуса и функциите си, като фиксира отношението си към проблеми, които досега са били строго елиминирани и изключвани от кръга на въпросите, за които може да се намери научно разрешение: историята, субективността, контекстуалността, интертекстуалността и т. н. По този начин — или поне така изглежда — универсалното, трайното и винаги актуално научно единство и общност могат да си припомнят своя първоначален блясък. Нещо, което отдавна не се е случвало. Този научен *uniform* не е изпълнявал функциите си, нито е донесъл популярност като атрибут, принадлежащ към сериозна, истинска наука. Сега, обърнат наопаки, демонстративно ни показва изтритите преди това признаци на историчност: мътилката на създаването, техниката на изпълнението, а също така и начините за постигане на илюзията за универсалност и надвременност.

Би могло да се каже, че метафората с дрехата най-често служи за онагледяване на опозицията „външност — вътрешност“, „повърхностност — дълбочина“, „визуална представа и действителна форма“, — а метафората с дрехата, обърната наопаки, не само, че е противопоставена на първата, а изобщо е създадена върху друга основа на метафоричното сравняване. Тя ни помага да осъзнаем, че херметичното покритие на теоретичния език брани достъпа не само до епистемологично привилегированото проникване в истинската структура на изследваната действителност, но и до начина, присъщ на такова проникване, а освен това и до всичко, което очевидно не представлява неизменния порядък на нещата, а е съвкупност от сложни действия, принадлежащи на обекта и формата на поредния конструиран и изпробван модел. Антифундаментализмът на този стил на мислене вероятно произтича от естеството на възприетата позиция, едновременно отворена и предпазлива. Сложността и разностранността на познатите явления и процеси препоръчват умереност в преждевременното възприемане на единен порядък и съответстващите му стойности. Но това пък не значи, че предприетите изследвания не ни водят до по-голяма задълбоченост в процеса на познанието и до по-обосновани знания, бих казал — до по-сигурни знания

(като се имат предвид и двете значения на думата, съотнасящи резултатите към субективно — контекстуалните условия на познанието).

Съвременният теоретичен дискурс е не само вътрешно диференциран, бих казал, че е разпръснат, „нестабилен“: той губи същността на чертите си на собствен терен, като неведнъж си намира място в твърде отдалечени сфери и специалности. При това не е много ясно дали трябва да се стреми към ново скалиране, чистота на доктрината, привилегированост на позицията, която би му предоставила възможност за обединение, тотализация, хомогенизация и легитимиране на цялата област на културата.

Може би е по-добре да изпълнява задачите си в сегашната нееднозначност и различни локализации.

Доста добър пример за такава не-теория, лабилна по отношение на обхватите, в които е трудно да се предвидят приложенията и да се представят съвременните изследвания на текстуалността. А категорията интертекстуалност може да ни даде повод за възхвала на „свободната игра“, но може да ни послужи и като спецификация за историческите типове текстове, както и на институционализираните контекстови рамки. Тази категория може да ни накара да подложим на съмнение каквато и да е цялостност на творбата, но може и да ни даде възможност да разкрием ограниченията на досегашните теории — например схоластичната концепция за затворената структура като предхождаща по отношение на конституиращите я елементи — концепция, която изключва или лишава от форма онези видове организация на семантичните текстове, които подлежат на частично съхранение в новия контекст от значения, и където се поставя под съмнение приматът на целостта по отношение на неговите части в опозицията „отворено — затворено“.

Концепцията за интертекстуалността може да ни доведе в крайна сметка до заключението, че не е възможна такава интерпретация, която да ѝ е присъща или пък да бъде убедителна. Не само такава, която ни заставя да се спрем, а такава, която, отказвайки се от претенцията за истинност в класическия, научния смисъл (когато характеристиките на текста не са неизменни и независими от контекста), да отговаря на критерия за обусловеност на съжденията, необходимо изискване според теорията на убеждението, и по този начин да създаде емпирично-теоретичната основа за хипотезите и за поредните крачки в интерпретацията.

Сред разнородните и често разминаващи се концепции и намерения в постструктуралистичните изследвания все по-ясно се проявяват две тенденции. Едната, която е по-изразителна като програма, крайна в изводите си и доста шумна, клони към антиномията, за която вече стана дума. Втората е по-малко еднозначна в декларациите си и е по-малко популярна. Тя се насочва към последиците в случай, че бъде заето определено място в историята и културата и се занимава с откриване на съответстващи методи за узаконяване на познавателните резултати. Вероятно няма особено значение на коя от двете тенденции (а може и на двете заедно) ще дадем правото да се наричат постструктуралистични, важното е да ги разграничаваме. Но ако вземем под внимание познавателните амбиции на постструктурализма, то за негов критически правоприемник би следвало да признаем направлението, което е наследило такива знания и амбиции. Във всеки случай, съдбата на направлението засега не е решение, но то крие неподозирани възможности.

Превод от полски: Магда Карабелова